

KELLER MÁRKUS

A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról

A magyar történészek munkái kevésbé vannak jelen a nemzetközi „történész piacon”.¹ Még a leginkább Kelet-Európa iránt érdeklődő és Európa Alpoktól északra eső felének egyetlen hungarológiai tanszékét fenntartó Németországban is ez tapasztalható. Németország egyik legfontosabb és leglátogatottabb történész szakportálján (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>) 1996 óta hat darab recenzió adott hírt (az évi 800-ból) olyan munkákról, melyek súlypontja Magyarország volt.² Ha olyan elkötelezett német (de magyarországi kötődéssel rendelkező) történészek publikációi, mint Juliane Brandt, Norbert Spannenberger, Holger Fischer vagy Árpád von Klimó némiképp javítja is a képet, elégedettek mégsem lehetünk. Különösen akkor nem, ha alaposabban vesszük szemügyre a recenziókat. Ugyanis kiderül, lényegében Zeidler Miklós az egyetlen magyarországi történész, akinek a könyve bemutatásra került. A Freie Universität Dél-kelet-Európa Tanszékének recenziós oldala (<http://geku.oei.fu-berlin.de/index-suedost.html>) ugyan még tárgyalja Tomka Béla egyik angol nyelven is megjelent könyvét, de így is csak két magyar szerző könyvét ismertetik két fontos honlapon az Európa ezen régióinak történelme iránt érdeklődő szakközönség számára.³ Akkor sem kapunk sokkal jobb eredményt, ha a fontosabb németnyelvű napi- és hetilapokra (Frankfurter Allgemeine Zeitung, Neue Zürcher Zeitung, Süddeutsche Zeitung, Die Zeit) terjesztjük ki a keresésünket, hiszen 1999 és 2004 között 16, a magyar történelem témakörébe sorolható munkát mutattak be a fenti lapokban. Ez persze még mindig több, mint a már említett 6+1, de köztük vannak olyanok is, mint Hegedüs Géza kultúrtörténeti összefoglalója Magyarországról, vagy Soros Tivadar memoárja, melyek a legnagyobb elismerés mellett sem tekinthetők történészi szakmunkáknak.⁴ Ez a nem túl meglepő, sőt inkább közhelyszerű (csak ezúttal adatokkal is alátámasztott) eredmény több tényező következménye. Ostorozhatnánk a mindenkori kultúrpolitikát és -diplomáciát, de történészként ezt nem tekintjük feladatunknak (bár valóban rémisztően kevés pénz jut tudományos

¹ Vannak természetesen kivételek, például Berend T. Iván munkái. Róla: Wingfield, Nancy M.: *The Problem with 'Backwardness': Ivan T. Berend's Central and Eastern Europe in the Nineteenth and Twentieth Century*. *European History Quarterly*, vol. 34 (4) 535–551. Ezen kivételek magyarázata, bármennyire is izgalmas kihívás, nem lehet most célunk, főleg azért nem, mivel a felvázolt trendet a kivételek nem módosítják.

² Csak az összehasonlítás kedvéért: Közép-Kelet-Európáról 108 recenzió született ugyanezen időtartam alatt, ezen belül Csehországról és Szlovákiáról 12, Lengyelországról 23, Romániáról (amit Dél-Európához soroltak) 2.

³ Zeidler Miklós: *Trianon*. Budapest, 2003. és Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003., angolul Tomka, Béla: *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990*. Berlin, 2003.

⁴ Ne feledjük, ezek nem a németül megjelent történeti tárgyú művek, hanem azok, amelyekről a német olvasóközönség – az ismertetett módok valamelyikén – hírt kapott.

munkák fordítására és külföldi menedzselésére). Inkább egy másik, első látásra talán esztétikainak tűnő problémára hívnánk fel a figyelmet: az érdekesség kérdésére. Nehezen vitatható, hogy bármilyen szöveg csak akkor fejt ki hatást egy kulturális közegben, ha valamilyen formában kapcsolódik az ott folyó diskurzusokhoz. A külföldön megjelenő, sokszor rendkívül színvonalas magyar történeti munkák egy részével az a baj, hogy nem értelmezhetők az adott ország szakmai diskurzusainak keretében, és ezért nem is kerül sor a recepciójukra. Nem véletlen, hogy a recenzált könyvek nagy része a kommunista diktatúráról, az 1956-os forradalomról vagy a magyarországi antiszemitizmusról, illetve Magyarországnak a holokausztban betöltött szerepéről szólnak, tehát azokról a témákról, melyek a szélesebb német közvéleményt máig foglalkoztatják, és amelyekre – szinte klisészerűen – asszociálnak Kelet-Európa és Magyarország kapcsán. Ezen kívül azok a munkák kerülnek még a figyelem középpontjába, melyek szorosan kapcsolódnak valamilyen szűkebb szakmai területhez, műhelyhez, azaz egy aktuális szakmai diskurzushoz. Ilyen például Susan Zimmermann *Die bessere Hälfte?. Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918* című írása,⁵ vagy Tomka Béla 2003-ben megjelent könyve *The Welfare State in Hungary in comparative perspective 1918–1990*, melynek egy része a Freie Universitätén működő Zentrum für Vergleichende Geschichte Europasban készült el. Mindkét mű jó példa arra, hogyan lehet Magyarországról, a magyar történelemről úgy írni, hogy az érdekes és érthető legyen külföldi szakmai olvasó számára is.

Az alábbiakban ismertetendő történeti irányzatok, módszerek, szemléletmódok a külföldi diskurzushoz való kapcsolódás feladatához nyújtanak segítséget, mivel általában mindannyian két olyan entitás közötti különbségre, hasonlóságra vagy kapcsolatra helyezik a hangsúlyt, melyek különböző társadalmakban fordulnak elő, és így különböző szakirodalmi kontextusokban is jelennek meg. Ezzel az „adottságukkal” szinte kényszerítik a kutatót a másik ország szakmai irodalmának megismerésére és megértésére, valamint arra, hogy mondanivalóját úgy fogalmazza meg, hogy az mindkét kultúra történelmi közössége számára érthető és releváns legyen.⁶ Természetesen az itt ismertetett módszertani elvek nem receptek, de segítséget nyújtanak néhány klasszikus történetírói probléma kezeléséhez. Az összehasonlító történetírás kialakulását és fejlődését, illetve a szakmai diskurzus pillanatnyi állását Németország és Franciaország példáján fogjuk bemutatni. A két országra való – talán elsőre némiképp önkényesnek ható – koncentráció mellett több érv is felvonulatható. Egyrészt jelenleg ezekben az országokban folynak a témával kapcsolatos módszertani viták, illetve bontanak zászlót különböző iskolák, másrészt a náciizmussal való szembenézés kívánalma már viszonylag korán arra kényszerítette a német történettudományt, hogy összehasonlítsón. Ennek egyik kiváló példája a *Sonderweg*-vita, ahol még olyan történészek is szembesültek összehasonlító érvekkel, illetve használták azokat, akik egyébként nem igen tévedtek az összehasonlító történetírás terepére. Nem véletlen tehát a német történetírás ez irányú fokozott módszertani érzékenysége. Harmadrészt, Németország és – kisebb mértékben – Franciaország az a két nagy európai nemzet, melynek történettudományos horizontjában Kelet-Európa, és így Magyarország is még jelen van. Ezért különösen fontosak lehetnek számunkra az itt folyó szakmai párbeszédék és azok eredményei.

⁵ Zimmermann, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien, 1999.

⁶ Azt, hogy ez a probléma valós, jól mutatja Holger Fischer tanulmánya. Vö.: Fischer, Holger: *Mythen und Legenden versus Fakten und Strukturen*. In Fata, Márta (Hrsg.): *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*. Stuttgart, 2004. 267–288.

Az összehasonlító történetírói módszer⁷ használata nem újkeletű a történetírásban. A népszerűsítő tudománytörténeti könyvek mintájára mi is hivatkozhatnánk már a régi görögökre, de ezen túlmenve és komolyra fordítva a szót, alaposabb elemzés után egyértelmű, hogy az összehasonlítás már az elbeszélés struktúrájának megteremtéséhez is elengedhetetlen. Történeteink mindig a korábbi és későbbi események, körülmények összehasonlítására épülnek, és a kidolgozott különbségek határozzák meg történeteink szerkezetét.⁸ A 19. század második felében a történetírás tudománnyá válásával megnőtt az igény a kutatásban alkalmazott eljárások elméleti kidolgozása iránt is. Ezek az igények hoztak magukkal egy olyan diskurzust – különösen a német és francia történettudományban –, mely az (összehasonlító) történettudomány alapvető elméleti problémáira kérdezett rá: Kidolgozhatók-e szisztematikus összehasonlítóval a történelem általános törvényszerűségei? Hogyan határolható el az egyediből a benne mindig jelenlévő általános? Hogyan alkalmazható a jog- és alkotmánytörténetben már megszokott összehasonlító módszer az egyéni és kollektív észlelési folyamatok vizsgálatánál? A francia és német történészek a válaszokat a történettudomány nemzetközivé tételével remélték megtalálni, egyre szorosabb kapcsolatokat próbáltak kialakítani egymással, de az Egyesült Államok-beli kollégáikkal is. Az első világháború lényegében szétszakította ezeket a kapcsolatokat, és az utána kialakult politikai helyzet megakadályozta újak kialakítását.⁹ Az európai szintű összehasonlítások iránti igény persze nem csökkent, legyen elég csak Marc Bloch vagy Otto Hintze írásait említeni, de az összehasonlítás előtérbe állításával egyikőjük sem tudott komoly hatást gyakorolni a kortárs történetírásra.¹⁰ A nemzetközi együttműködés nehézségeit, mely nélkül végső soron nehezen képzelhető el az összehasonlító történetírás, jelzi az *Annales* folyóirat sorsa is, mely először egy szélesebb európai alapra épült volna.¹¹ Ha készültek is összehasonlító történeti munkák, azok célja nagyrészt a nemzeti toposzok megerősítése és a nemzeti identitás konstruálása volt. Németországban változást lényegében csak a Werner Conze, Hans-Ulrich Wehler és Jürgen Kocka nevével fémjellezhető bielefeldi iskola színrelépése hozott,

⁷ A szakirodalomban tapasztalható némi terminológiai bizonytalanság azzal kapcsolatban, hogy az összehasonlítás módszer-e, vagy csupán egyfajta szemléletmód. Nehezen eldönthető kérdés. Abban viszont bizonyosak lehetünk, hogy mivel nincs kitüntetett tárgya, nem történetírói irányzat, mint például a társadalomtörténet. Ezzel kapcsolatban vö.: Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte: Methoden, Aufgaben, Probleme* (Kézirat). Eredetileg megjelent mint bevezető, in: Haupt, Heinz-Gerhard–Kocka, Jürgen (Hg.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichende Geschichtsschreibung*, Frankfurt–New York, 1996. 9–45. A szöveget azonban átdolgozták, kiegészítették és aktualizálták, 5. o.; lásd erről magyarul Tomka Béla: *Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*. Aetas, 20. évf. (2005) 1-2. sz. 245.

⁸ White, Hayden: *Előszó*. In: uő.: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 7–25. és Middel, Matthias: *Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis*. Comparativ, 10. (2000) Heft 1. 9.

⁹ Middel: *Kulturtransfer*, 10–13.

¹⁰ Hintze, Otto: *Soziologische und geschichtliche Staatsauffassung* (1929). In: uő.: *Soziologie und Geschichte (=Gesammelte Abhandlungen, vol 2.)*, Göttingen, 1964. 239–305. o.; Marc Bloch összehasonlító tárgyú tanulmányai: *Vergleich* (1930); *Für eine vergleichende Geschichte der europäischen Gesellschaften* (1928); *Projekt für einen Lehrstuhl für vergleichende Geschichte der europäischen Gesellschaften* (1934); *Eine Reise durch die vergleichende Geschichte* (1933); *Probleme Europas* (1935). In: uő.: *Aus der Werkstatt des Historikers*, Frankfurt–New York, 2000. 113–184.

¹¹ Paulmann, Johannes: *Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts*. In: *Historische Zeitschrift*, Bd 267. (1998) 658–659. Fevbre és Bloch terveinek megvalósítását – egy nemzetközi szerkesztőbizottság létrehozását – Henri Pirenne elutasító magatartása akadályozta meg. Pirenne az első világháború után nem volt hajlandó együttműködni német történészekkel.

mely szociológiai módszertanával és a nemzeti mítoszokkal szembeni kritikai attitűdjével teret nyitott az új típusú módszeres összehasonlítások számára. A részben ehhez a körhöz tartozó történészek által kirobantott Sonderweg-vita (ahol már a kérdésben is benne rejtett az összehasonlítás), a társadalmi figyelmet és így az anyagi forrásokat is az összehasonlító módszerrel dolgozó tanulmányokra összpontosította.¹²

A fenti okok miatt először Heinz-Gerhardt Haupt és Jürgen Kocka egyik alapvető tanulmányára támaszkodva ismertetjük az összehasonlító történetírás sajátosságait, majd az őket (is) ért kritika kapcsán bemutatjuk a diskurzus jelenlegi állását.

Haupt és Kocka szerint összehasonlító történetírásról akkor beszélhetünk, ha két vagy több történelmi esemény, képződmény szisztematikus összehasonlítására kerül sor. A történész a hasonlóságokat és különbségeket vizsgálja, hogy ezen háttér előtt jobban le tudja írni és meg tudja magyarázni a vizsgált történelmi eseményeket.¹³ Hagyományosan két fő célja van az összehasonlításnak. Az egyik a két összehasonlított egység közötti különbségek kidolgozása, a másik az általánosítás, bizonyos szélesebb körben érvényes összefüggések megragadása. Természetesen a gyakorlatban ez a két cél legtöbbször egyszerre jelenik meg, ezért az effajta különbségtételnek inkább csak elméleti jelentősége van. Ennek megfelelően sokkal inkább érdemes arra koncentrálni, hogy az összehasonlítás milyen funkciókat láthat el egy kutatás során. Az egyik ilyen nagyon fontos funkció az, hogy az összehasonlító módszer megkönnyítheti bizonyos problémák és kérdések jobb megragadását. Azzal, hogy vizsgálatunkat más társadalmakra, régiókra is kiterjesztjük, különbséget tehetünk a tanulmányozott probléma helyi és általános vonatkozásai között, ami lehetővé teszi annak pontosabb definiálását.

Analitikus szempontból is sokat nyújthat az összehasonlítás, hiszen egyrészt könnyebb megcáfolni a helyi (látszólagos) ok-okozati összefüggéseken alapuló magyarázatokat, másrészt az, hogy az adott jelenséget két különböző társadalmi keretben vizsgáljuk, segít általánosabb, érvényesebb magyarázatok, érvelések kidolgozásában. Hasonló irányba mutat Kockaék érvelése, amikor arra hívják fel a figyelmet, hogy az összehasonlító módszer alkalmazása segít abban is, hogy kilépjünk a saját, nemzeti történetírásunk horizontjából, és nyitottá váljunk új paradigmák számára is. Nyilvánvaló, hogy a posztmodern óta a nézőpontok megsokszorozódása és a saját horizont nyilvánvalóságának megkérdőjelezése még fontosabb lett. Jól mutatja a bieleföldi-iskola társadalomtudományi meghatározottságát, hogy az összehasonlítás egyik fontos erényének a szerzők azt tartják, hogy a tudományos kísérletekhez hasonlóan lehetőséget ad arra, hogy hipotéziseinket teszteljük.¹⁴

Módszertani szempontból az összehasonlításnak négy fő fajtáját különböztetik meg a szerzők. Az első az aszimmetrikus összehasonlítás, ami azt jelenti, hogy az összehasonlításba bevont egyik esetet kiegészítésként, kontrasztként alkalmazzuk, míg érdeklődésünk fókusza nagyrészt csak a másik esetre irányul. A második a főleg a szakasz-elméleteknél alkalmazott diakron összehasonlítás. Az ilyen típusú összehasonlítások alkotják a szakasz-elméleteket támogató érvelések magját, de (mint Haupt és Kocka megemlíti) az ilyen típusú összehasonlításokkal is cáfolták meg azokat. A harmadik változat a tipologizáló összehasonlítás: ebben az esetben az összehasonlítás célja különböző típusok felállítása. A szerzők szerint ehhez legalább három esetet kell a vizsgálatba bevonni, de még így is nagy a veszélye (ismerik be kritikák hatására), hogy a munka során elvész a történelmi szituáció

¹² Ehhez például: Kocka, Jürgen: *Deutsche Geschichte vor Hitler. Zur Diskussion über den deutschen Sonderweg*. In: uő.: *Geschichte und Aufklärung*. Göttingen, 1989. 101–114.

¹³ Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 2.

¹⁴ Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 5–8.

nyitottsága, aminek következtében a történész által trendként kezelt folyamatba nem illeszkedő elemek marginalizálódhatnak. A negyedik változatban az összehasonlítás egy átfogó érvelérendszer magját alkotja, erre példákat Polányi Károly vagy Gerschenkron munkáiban találhatunk.¹⁵

A szerzők az összehasonlítást mint módszert alapvetően társadalomtudományosként kezelik (mint a történeti bevezetőben láthattuk, nem teljesen jogosan), ezért fontos számukra annak vizsgálata, milyen viszonyban van ez a módszer a történettudomány historizmus óta meglévő alapelveivel. Ennek eredményeként a szerzők úgy látják, hogy az összehasonlítás mint módszer a történettudomány három alapelvével ütközik. Egyrészt a forrásközeliség elvével, hiszen szemben a történettudományban kívánattal, az összehasonlítással foglalkozó történész óhatatlanul, már csak nyelvi vagy terjedelmi akadályok miatt is, sokszor (legalábbis az egyik összehasonlított entitásnál) kénytelen a szekunder forrásokra támaszkodni. Ugyanígy problémás az összehasonlítás viszonya a történetírás azon jellemzőjével, mely szerint az eseményeket mindig folyamatukban láttatja és elemzi. Az összehasonlítás megtöri ezt a folyamatosságot, hiszen két olyan eseménnyel, helyzettel dolgozik, melyek, ha bizonyos szempontok szerint hasonlóak is, nem ugyanazon konkrét történelmi folyamat részei. Végezetül az összehasonlító vizsgálat minden esetben magában hordozza az absztrakció kényszerét is. Az összehasonlítandó eseményeket, csoportokat szelektálja, és kiragadja a kontextusukból. A vizsgálat alanyai némiképp elvesztik individualitásukat, és a vizsgálat során az általánosságot képviselik. Ezeknek a különbségeknek a számlájára írható Kocka és Haupt szerint, hogy a historizmus óta a történészek idegenkednek ennek a módszernek az alkalmazásától. Pedig – szerintük – a fent felsorolt ellentmondások valójában a történettudományos módszertan immanens részét alkotják, az összehasonlítás során csak élesebb fénybe kerülnek. De talán éppen ez az élesebb fény ad lehetőséget arra, hogy tudatosabban kezeljük őket. Ezért a komparatív eljárás mód legfontosabb lépései: az összehasonlítás egységeinek a meghatározása, annak eldöntése, hogy pontosan mit mivel, illetve azt, hogy szinkron vagy esetleg diakron módon hasonlítjuk-e össze.¹⁶ Mielőtt a Haupt-Kocka írást, illetve az abban ábrázolt koncepciót kritikailag értékelnénk, Hartmut Kaelble nyomán be szeretnénk mutatni azokat a – részben praktikus, a kutatás-módszertan és a kutatószervezés határán mozgó – szempontokat, amelyeket minden összehasonlítással foglalkozó kutatónak érdemes végiggondolnia. Két okból tesszük ezt. Egyrészt azért, mert Kaelble is alapító tagja annak az összehasonlítással foglalkozó történeti körnek, melyhez Jürgen Kocka és Heinz-Gerhard Haupt is tartozik,¹⁷ ezért ugyanabból a módszertani gondolatkörből vezeti le némiképp gyakorlatibb tanácsait, amiből Haupt és Kocka is merít; másrészt az ismertető szempontok átgondolásával az összehasonlító történetírást érő kritikák is érthetőbbé válnak az olvasó előtt, hiszen azok egy része a gyakorlati megvalósításra is irányul.

Hartmut Kaelble *Der historische Vergleich* című könyvében öt fontos szempontot említ meg, melyet mindenképpen végig kell gondolnia a kutatónak akkor, ha az összehasonlítást választja. (A tanácsok legtöbbször – némi módosítással – bármely történész számára hasznos lehet.) Az első a kutatás állásának megismerése a feldolgozni kívánt kérdésben. Mivel az összehasonlításban legalább két kutatási egység szerepel, ezért ez általában két országbeli szakirodalom alapos tanulmányozását jelenti. De ennek segítségével sok fontos kérdés már

¹⁵ Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 9–16.

¹⁶ Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 19–24.

¹⁷ A német és a nemzetközi összehasonlító történetírás intézményesüléséről bővebben lásd Tomka Béla: *Az összehasonlító módszer a történetírásban*, 243–244.

a kutatás elkezdése előtt eldönthető. Az egyik legfontosabb, hogy van-e egyáltalán értelme a vizsgálni kívánt kérdésnek, lehet-e összehasonlító módszerrel azt a kutatni kívánt kultúrákban tanulmányozni, milyenek a forrásadottságok, a jó feldolgozottság miatt el lehet-e esetleg tekinteni némely primer források csoporttól. Kaelble nagyon fontosnak tartja a konzultációt más történészekkel. Szerinte az összehasonlítással dolgozó kutatóknak utaznia, figyelmesen hallgatnia és kérdeznie kell, ha sikeres akar lenni.¹⁸ A második lényeges terület magának a problémának a megfogalmazása, azaz a kutatni kívánt kérdés konceptualizációja. Kaelble itt külön felhívja a figyelmet arra, hogy léteznek olyan fontos és legitim kérdései a történettudománynak, melyek az összehasonlítással nem válaszolhatók meg. Ezért megkerülhetetlen a kérdésfeltevés és a módszer, illetve a kérdésfeltevés és a kutatási szándék kapcsolatának tisztázása. Ugyanígy szükség van annak felismerésére is, hogy bizonyos problémafelvetések a kutató „hazai” társadalmi és kutatási környezetéből fakadnak, és könnyen lehet, hogy azok egy másik társadalomban, intellektuális közegben nem vagy nem úgy relevánsak, illetve akár ellenérzéseket is hívhatnak elő.¹⁹ A következő feladat az összehasonlítást végző történész számára az összehasonlítandó egységek jellemzőinek számbavétele. A kiválasztott vizsgálati egységek nem lehetnek túl hasonlóak, – hiszen akkor értelmet veszti az összehasonlítás –, de túl különbözők sem, mert akkor meg nem lehetséges az összehasonlítás. Ezért legalább funkciójukban, formájukban, belső logikájukban némi rokonságot kell mutatniuk, hogy felhasználhatók legyenek. Az összehasonlítandó esetek számát a kutató célja határozza meg. Ha tipológiát akar megalkotni, akkor ajánlott három vagy annál több eset figyelembevétele, más cél esetén akár kettő is elég lehet. Meg kell még határozni az összehasonlítás időkorlátait, illetve azt is, hogy az összehasonlítás makro (azaz ösztársadalmi) vagy mikro (azaz néhány kiválasztott eseten alapuló) legyen. Ennek eldöntése szintén a kutató céljától függ. A mikro megközelítés hátránya, hogy nem reprezentatív, a makroé, hogy túl absztrakt. A történeti probléma-megközelítés egyik fontos attribútuma, hogy az eseményeket mindig kontextusukban vizsgálja. Ahogy azt már Haupt és Kocka is említették, ez némiképp ellentétben van az összehasonlítással mint módszerrel, ezért hangsúlyozza Kaelble is, hogy a feltárandó kontextus tágassága a megválaszolni kívánt kérdés természetének és a korabeli diskurzus függvénye kell legyen. Az összehasonlítás nem várt problémákat okoz a források kezelésében is, hiszen a legkritikább esetben egyformák a források és forrásadottságok az összehasonlítani kívánt országokban, társadalomokban, régiókban. Az itt megválaszolendő kérdés az, hogy a forrástípusokban rejlő különbségek mennyire határozzák meg az eredményeinket, és ez mennyire különíthető el az összehasonlítandók között lévő valós különbségektől.²⁰

Könnnyen észrevehető, hogy a Haupt és Kocka által kidolgozott és bevezetett fogalmak nem felelnek meg a társadalomtudományok szigorú kategóriaképzési kívánalmainak. Gyakran átfedők, nem kellően precízek, és ennek köszönhetően operacionalizálásuk is meglehetősen nehézkes.²¹ Ennek megfelelően továbbra is amellet szeretnénk érvelni, hogy az összehasonlító történetírás nem egyfajta történetírói irányzat, még talán szigorúan vett iskolának sem tekinthetjük, hanem inkább egyfajta szemléletmód, amely segít bizonyos történettudományi problémák tudatosításában. Ez a szemléletmód magával hoz bizonyos

¹⁸ Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt–New York, 1999. 117.

¹⁹ Kaelble: *Der historische Vergleich*, 134.

²⁰ Kaelble: *Der historische Vergleich*, 135–150.

²¹ Ugyanez elmondható Kaelbléről is, az ő tipizálását – mivel az lényegében azonos a Haupt–Kocka szerzőpáros által kidolgozottakkal – nem ismertetjük.

módszertani elveket, melyek alkalmazása hozzájárul ahhoz, hogy a vizsgálatunk a (szellem)tudományos elveknek megfeleljen. A fent ismertetett szemléletmód és a módszertani javaslatok azok az elemek, amelyek a sokszor nagyon különböző felfogásban és világgéppel íródott összehasonlító munkákat összekötik. Ez igaz még akkor is, ha a bieleföldi iskola ideológiai hatása a vonzáskörébe tartozó történészek munkáin – ha néha csak nyomokban is – máig megtalálható.

Annak ellenére, hogy a összehasonlító módszert a történészeknek még csak kis része alkalmazza, az 1980-as évektől az összehasonlító munkák száma dinamikusan nőtt. Az utóbbi huszonöt évben – írta Hartmut Kaelble 1999-ben – több mint 300 európai és 200 Egyesült Államok-beli bibliográfiai tétel sorolható a szigorúan értelmezett társadalomtörténeti összehasonlítások közé.²² Ezzel párhuzamos megnőtt a módszertani öntudat is, amelynek egyik legszebb – és legtöbbször idézett – példája Hans-Ulrich Wehler megállapítása, mely szerint az összehasonlítás a történeti tudás megszerzésének „királyi útja”.²³ Természetesen nem kellett sokáig várni az összehasonlító történetírással szemben felszólamló kritikai hangokra sem. Michel Espagne az 1990-es évek közepén, nem függetlenül a történetírás posztmodern fordulatától, a következő kritikus pontokat fogalmazta meg az összehasonlító történetírással szemben. Egyrészt az összehasonlítás zárt kulturális egységeket tételez fel, azért, hogy így könnyebb legyen a vizsgálat sikerességéhez szükséges absztrakciós munkát elvégezni. Ezzel azonban azon túl, hogy saját maga konstruálja önnön vizsgálati egységeit (amit az összehasonlító történészek mindig is elismertek), elfedi az vizsgálati egységeken belüli sokszínűséget. Második kritikai megjegyzése inkább szemléletbeli jellegű. Espagne úgy látja, hogy a komparatív módszer szociális csoportokat állít egymással szembe, ahelyett, hogy a hangsúlyt az akkulturáció jelenségére helyezné. Harmadrészt az összehasonlító történészek (bármilyen értelemben vett) tereket vizsgálnak a kapcsolatok helyett, és ezzel elterelik a figyelmet az adott nemzeti, regionális kultúrák külföldi/külső összetevőiről. Az előző hátról némileg következik a negyedik kritikai megjegyzés is, miszerint az összehasonlítás – jellegénél fogva – túlzó módon a különbségek megragadásra törekszik.²⁴

A fenti espagne-i kritikákra is építve egy új irányzat bontott szárnyat, először az irodalomtudományban, majd a történészek körében is: a kulturális transzfer kutatása. E módszer hívei a vizsgálati egységek sajátosságainak összehasonlítása helyett a köztük lévő kapcsolatra, kölcsönhatásra, azaz a transzferre helyezik a hangsúlyt. Úgy vélik, ezzel a szemléletmóddal meghaladhatják az összehasonlító történetírásnak azt a rejtett hibáját is, mellyel az lényegében a nemzeti, nemzetekben gondolkodó történetírást erősítette meg. Azzal ugyanis, hogy az összehasonlító történészek legtöbbször a nemzetet/nemzetállamot választották összehasonlítási egységnek, bár lerombolták a régi nemzeti mítoszokat, ha már irányultsággal is, de újakat teremtettek helyettük. A kapcsolatokra összpontosító szemléletmód ezzel szemben segít felszínre hozni a nemzeti kultúrában a külföldit, és tudatosítja, hogy egy állam társadalmi, kulturális és politikai változásai mindig egy a nemzetet meghaladó kontextusban történnek.²⁵

A kritikákat alaposabban szemügyre véve kitűnik, hogy a kultúrtranszfer kutatása és az összehasonlító történetírás nem állítható szembe egymással. Viszonyuk inkább komple-

²² Kaelble: *Der historische Vergleich*, 152–154.

²³ Idézi Haupt–Kocka, *Vergleichende Geschichte*, 1.

²⁴ Middel: *Kulturtransfer*, 32.; vö. Espagne, Michel: *A francia–német kulturális transzferek*. Aetas, 19. évf. (2004) 3-4. sz. 254–282.

²⁵ Middel: *Kulturtransfer*, 32.

menter. Ezért is érvel úgy egyre több történész, hogy a jó összehasonlításnak figyelnie kell a vizsgálati egységek közötti kapcsolatokra, de egy a transzferre összpontosító kutatás sem kerülheti meg az összehasonlítást, hiszen ahhoz, hogy a kapcsolatot elemezni és értelmezni tudja, tisztában kell lennie a transzfer két alanya közötti különbségekkel és azokkal a kontextusokkal, ahonnan a transzfer indul, és ahová érkezik.²⁶

Az „*histoire croisée*” az egyik legújabb metodikai felütés a különböző társadalmak kapcsolatát, hasonlóságát vagy éppen különbségét vizsgáló történettudomány területén. A programadó cikket jegyző Michael Werner és Benedicte Zimmermann szerint az *histoire croisée* célja a nemzetállami keretekkel dolgozó társadalomtörténet meghaladása és egy olyan módszertani eszköztár kidolgozása, mellyel a „transznacionalitás” mint kategória megragadható. Felfogásuk szerint a transznacionalitás több mint a nemzeti keretek kombinációja és újrakonfigurálása. Egy eredendő új szintje az eseményeknek, mely nem is bontható fel nemzeti komponensekre. Főleg azért nem, mert az *histoire croisée* egyik alaptézise, hogy az úgymond nemzeti utak is a szomszédos nemzeti kultúrára adott reakciók mentén alakultak ki, és persze ezek a reakciók visszahatottak a szomszédos kultúrára, melyek változása természetesen újabb recepciók tárgya lett.²⁷

Nem meglepő, hogy a szerzők szerint az eddigi megközelítések, az összehasonlítás és a kulturális transzfer nem képesek ellátni ezt a feladatot. Talán nem is véletlenül, hiszen a vállalt feladat elvégzése, a nemzeti keretek meghaladása rengeteg nehézséget hoz magával, hiszen a nemzeti keretek használata nemcsak a (főleg a 18–20. századi) források ilyen típusú rendszerezettségéből fakad, hanem a történészképzés nemzeti jellegéből és a történészek mint magánemberek nemzeti típusú szocializációjából is.²⁸ Így megoldásként az *histoire croisée* többszörös reflexiót ajánl. Nemcsak a megismerés tárgya, hanem maga a megismerés folyamata, kettejük kapcsolata és azok időbelisége is a reflexió tárgyává válik, sőt magának a szerzőnek is folyamatosan át kell dolgoznia a saját kategóriáit a kutatás előrehaladása során. Ezen túlmenően nem absztrakt modellekből, hanem induktív módon a konkrét történelmi helyzetekből kívánunk kiindulni úgy, hogy közben mindig figyelembe vesszük a vizsgált korban élt személyek észlelési, tapasztalati horizontját is.²⁹

Kevés kifogást lehet emelni ilyen ambiciózus célok ellen, hiszen a kiemelt módszertani tudatosság minden történész számára csak szimpatikus lehet. De mint minden elméleti tételnek, az *histoire croisée*-nak is az igazi súlyát a gyakorlati alkalmazhatósága adja. Eddig egyetlen tanulmánykötet jelent meg Michael Werner és Benedicte Zimmermann szerkesztésében, mely erre vállalkozott.³⁰ A tanulmánykötet megerősítette azt a benyomást, ami az ismert cikk láttán is eltöltötte az olvasót, hogy tudniillik az *histoire croisée* nem egy történetírói irányzat, még csak nem is egy program (ami pedig lenni szeretne), hanem jogos módszertani aggályok és hasznos felvetések rendszerezett halmaza. Ennek köszönhetően a kötetben szereplő egyes tanulmányok nem alkalmazzák (nem is alkalmazhatják) az

²⁶ Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 32–33.; Middel: *Kulturtransfer*, 36.; Kaelble, Harmut: *Die Debatte über Vergleich und Transfer und was jetzt?* <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/2005-02-002>

²⁷ Werner, Michael–Zimmermann, Benedicte: *Vergleich, Transfer, Verflechtung*. *Geschichte und Gesellschaft*, 28. (2002). 608., 623., 630.

²⁸ A nemzeti természetesen nem nacionalistát jelent, pusztán arra utal, hogy iskolai és családi környezetünk még máig túlnyomórészt egy homogén nemzeti kultúrához kötődik, és ez – érthető módon – hatással van a történetészleletre is.

²⁹ Werner–Zimmermann: *Vergleich, Transfer, Verflechtung*, 617–623.

³⁰ Werner, Michael–Zimmermann, Benedicte (dir): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 2004.

histoire croisée teljes spektrumát, hanem csak annak egyes részeit, és emellett arra a nagyon fontos tényre hívják fel a figyelmet, hogy a tágan értelmezett nemzeti kultúrák közötti kapcsolatok, befolyások, összefonódások kutatása még valóban elhanyagolt területe a történetírásnak.³¹

A már említett német weboldal (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>) fórum rovatában lefolytatott hasonló tematikájú – bár változó színvonalú – vita egyik záró cikkében Hartmut Kaelble három fontos kritikai momentumra hívja fel a figyelmet és igyekszik kijelölni az ebben a módszertani körben tevékenykedő történészek számára a legfontosabb feladatokat is.³² Kaelble szerint az összehasonlító történetírás, a kulturális transzfer kutatása és a *histoire croisée* kapcsán folytatott eszmecsere nem kizárólag módszertani, hanem része a történetírás transznacionális irányváltásának. Ez a szemléletbeli váltás, mely a nemzeti helyett a „nemzeteken túlit,” sok esetben az európai helyezi a középpontba, egyébként nemcsak a történettudományra jellemző, hanem a teljes európai értelmiségre, és szerinte összefüggésben van az Európai Uniónak mint gazdasági, politikai és (egyre gyakrabban katonai) hatalmi pólusnak a recepciójával. Erre erősítenek rá az általános individualizációs folyamatok, melyek nemzeti kötődések helyett a globális értékorientációkat tolják előtérbe, és amelyek alól a történészek sem vonhatják ki magukat. Ezzel nyilván sokan vitatkoznának, főleg azért, mert maga a globalizáció folyamata és annak megítélése nem egyértelműen pozitív az európai–észak-amerikai (és valószínűleg más kultúrkörök) közbeszédében. Abban viszont igazat kell adnunk Kaelblének és a más kiindulópontból, de hasonló eredményre jutó Werner–Zimmermann szerzőpárosnak, hogy a „transznacionalitás” nem csak egyszerűen egy mesterségesen kreált „módszertani formula”, egy újabb „szint”, ami lehetőséget ad elméleti léptékváltásokra, hanem valóban létező történelmi entitás, mely legkésőbb a 19. századtól változó formában és mértékben egyik meghatározója volt a történelmi eseményeknek, függetlenül attól, hogy az elemzők nem mindig vettek róla tudomást. Természetesen Kaelble tisztában van azzal, hogy egy lényegében új tárgyra irányuló elemzés módszertani hátterének a megteremtése nem könnyű. Ezért is hívja fel a figyelmet a vita szűk körű voltára. Először is csak az elmúlt 200 évet kutató történészek vettek benne részt, másodsorban a történészek és irodalomtörténészek mellől feltűnően hiányoznak a szociológusok, politológusok, filozófusok és a jogtörténészek hozzászólásai. Ugyanígy hiányzik az összehasonlító történettudomány és a transzferkutatás tudománytörténeti hátterének a szisztematikusan feldolgozása is, aminek megléte pedig szintén szükséges tartozéka egy szolid módszertannak.

Kaelble három elérendő célt jelöl ki a fenti módszertani megközelítéssel dolgozó történészek számára. Az első és talán legfontosabb ezek közül az, hogy az elméleti–módszertani fejtegetések után végre újra előtérbe kell kerülnie az „alkalmazott” történelmi munkának. Enélkül ugyanis könnyen kiüresedhet a vita, és a kétségkívül fontos eredményei sem fejthetik ki hatásukat. Annál is fontosabb ez, mivel az összehasonlító kutatások rendkívül idő- és munkaigényesek, így a kidolgozott elméleti javaslatok megvalósíthatóságának kontrollja gyakran évekre telik. A második cél a használt fogalmak definícióinak pontosítása. A különböző kutatók nagyon hasonló módszertani megközelítésekre különböző fogalmakat használnak, és ami még jobban nehezíti a megértést és a befogadást, nem tiszta a fogalmak egymáshoz való viszonya. A harmadik javaslat pedig a lefolytatott viták exkluzivitásának

³¹ Ehhez lásd még Middell, Matthias: Rezension zu: Werner–Zimmermann: *De la comparaison*. In: H-Soz-u-Kult, 29.04.2005, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2005-2-075>

³² Kaelble: *Die Debatte über Vergleich und Transfer*, i. m.

oldására szólít fel: Kaelble más tudományterületek, de más országok tudósait is bevonná az eddig jórészt csak német és francia történészek, irodalomtudósok között folytatott vitába.

A német és francia történetírók egy részének ilyesfajta fordulata nagyon fontos lehet a kelet-európai történészek számára, hiszen az eddigi modernizációs paradigmákkal szemben, ahol Kelet-Európának sokszor csak illusztratív szerep jutott, az összefonódásra és a kölcsönhatásra hangsúlyt helyező szemléletmódok (és a kritikák hatására ebbe az irányba fejlődött a kezdetben ezt a dimenziót elhanyagoló összehasonlítás is) lehetőséget adnak arra, hogy eredményeiket a német és francia diskurzusban elhelyezzék. Az igény és a fogadókészség erre mindenképpen megvan,³³ ahhoz azonban, hogy ezek az eredmények valóban értő fogadtatásra találjanak, nem csak a kortárs módszertani diskurzusok ismeretére, hanem azok aktív alkalmazására is szükség van. Ezek hiányában a kelet-európai publikációk továbbra is egzotikumok lesznek, és a kelet-európai történészek munkáinak recepciója továbbra is esetleges: egyéni kapcsolatok és érdeklődések függvénye marad. Az összehasonlító történetírás, a kulturális transzfer kutatása és az *histoire croisée* módszertani elveinek alkalmazása, illetve a transznacionális elemzési keret használata segít abban, hogy az ilyen munkák létrejöjjenek. Természetesen nem azért, mert valamilyen különleges recept birtokába kerülnek azok, akik ezen elvek mentén végzik kutatásaikat, hanem azért, mert használatukkal szükségszerűen együtt jár az a fordítási tevékenység, mely ahhoz szükséges, hogy a hazai történettudományi problémák relevanciája világossá váljon a külföld számára is. Fontos hangsúlyozni, hogy a transznacionális elemzési keret használata nem jelenti a nemzeti keretek leértékelését, háttérbe szorítását. Lehetőséget nyújt azonban arra, hogy az abban megfogalmazott problémákat egyrészt a már említett módon egy szélesebb nemzetközi porond számára érthetővé tegyük, de arra is (és ez legalább annyira fontos), hogy az új elemzési keretek segítségével néhány hazai történetírói toposzt felülírjunk, és így a saját történelmünket is jobban megértsük.

³³ Ther, Philipp: *Deutsche Geschichte als transnationale Geschichte: Überlegungen zu einer Histoire Croisée Deutschlands und Ostmitteleuropas*. *Comparativ*, 13. (2003) Heft 4. 155–180.